

Наталія Шелудякова
Київ

**Ідеї смерті та безсмертя
в контексті колекціонування М. Грушевського**

Реабілітація тілесності як одного з головних елементів людського саморозуміння мала своїм наслідком не тільки значні зміни у сферах, сполучених з життям людини, а й сягнула її сприйняття смерті. За словами французького вченого Ф. Ар'є, ХХ ст. стало часом становлення нової, відмінної від попередніх історичної форми сприйняття смерті – «смерть перевернута», яка передбачала замовчування досвіду переживання смерті, її витіснення за межі соціально значущого досвіду. Люди почали поводитися так, ніби ніхто не помирає, а на все, що пов'язане зі смертю було накладено культурне табу: приховання хвороби та смерті в спеціальних місцях, перепоручення турботи про вмирущого професіоналам, відмова від ритуалів жалоби та публічного вираження скорботи, що сприймаються як щось непристойне і навіть хворобливе. Одним з маркерів такого «перевертання» смерті для дослідника виступає саме фактор тілесності: смерть припиняє бути публічною і починає приховуватися тоді, коли на перший план виходить тіло вмирущого з його невідворотним занепадом, брудом, які здаються образливими і непристойними, відтак, суспільство почало не стільки боятися, скільки соромитися смерті¹.

Разом з тим, «видавлювання» смерті з суспільної свідомості аж ніяк не означає розвіяння страху перед нею, скоріше навпаки – тільки підкреслює його: що завзятіше ми заперечуємо смерть, то сильніше боїмося її настання. Колись абстрактне – навіть міфічне – поняття «продовження життя» (life extension) сьогодні набуває цілком конкретного змісту і асоціюється з дослідженнями в сфері анти-вікової медицини, експериментальної та біомедичної геронтології, що мають на меті уповільнити процес старіння і збільшити максимальну та середню тривалість людського життя². Однак,

¹ Ар'єс Ф. Человек перед лицом смерти / Пер. с фр. М., 1992. 528 с.

² The scientific conquest of death: essays on infinite lifespans. Buenos Aires, 2004. 296 p.

відчайдушні спроби т.зв. «імморталістів» віднайти засіб відтермінування смерті засвідчують хіба що усвідомлення її незворотності. Не менш промовистою в цьому відношенні є позиція медіа та маскульту, які шляхом тиражування образу смерті намагаються «приручити її», зробити впізнаваною, близькою, повторюваною, що призводить до того, що ми вже й не розпізнаємо за нею чогось надзвичайного. І саме на фоні образу прирученої, «стереотипізованої» смерті реальна смерть – близьких, друзів, знайомих – здається аномалією, абсурдною помилкою, трагічним «збоєм системи»³. І в цьому зіткненні нав'язаних уявлень і реальності, в якій суспільство воліє не помічати смерті, людина опиняється перед необхідністю самотужки опанувати досвід переживання «смерті іншого» та знайти засіб «приборкання» усвідомлення власної конечності. Власне, через те, що смерть еліміновано з соціального контексту, страх перед нею загострюється на рівні індивідуального сприйняття, і пошук засобів погашення цього страху, так само, залежить від самої людини.

На думку Роберта Джей Ліфтона, єдиним способом протистояння тому факту, що ми помremo, може бути символізація нашої тяглості. Відчуття безсмертя є не стільки запереченням смерті, скільки наслідком знання про неї, і відображає наше універсальне прагнення до продовжуваних символічних відносин з тими, хто жив раніше, і тими, хто житиме після закінчення нашого індивідуального життя. Р. Дж. Ліфтон виділяє п'ять модусів безсмертя: 1) біологічний, що передбачає родинний – біологічний і соціальний – зв'язок з попередніми поколіннями і потомками; 2) теологічний або релігійний, що ґрунтується на ідеї життя після смерті, яка часто сприймається як звільнення від тягарю мирського життя і перехід до вищих реєстрів існування; 3) творчий – при якому символічне безсмертя досягається в творчому акті та його результатах, які продовжують існувати після смерті автора; 4) натуралістичний, який базується на уявленнях про злиття з оточуючою природою, яка існуватиме і після смерті людини; 5) модус чуттєвої трансценденції, що передбачає відчуття виходу за межі земного і профанного шляхом досягнення різних психічних станів: містичного трансу, просвітлення, психоделічного стану внаслідок вживання наркотичних речовин, які дають відчуття усунення часу і смерті⁴.

Цікаво зазначити, що з-поміж виділених американським вченим модусів біологічний та творчий передбачають наявність людини-посередника, зв'язок з якою, власне кажучи, й забезпечує тяглість-безсмертя: у першому випадку – це безпосередньо нащадки людини; у другому – реципієнти творчості, послідовники і противники, тобто всі, хто так чи інакше через взаємодію з плодами праці людини – її відкриттями, творами, ідеями і т.п. – продовжуватимуть пам'ять про її автора. Причому, творче

³ Кленіна Е. А., Песков А. Е. Символизация смерти и практическое без-смертие // Вестник АГТУ. 2013. №1. С. 66 – 70.

⁴ Lifton R. J. The Broken Connection: On Death and the Continuity of Life. New York, 1983. P. 17 – 34.

безсмертя не обов'язково співвідноситься зі славою і визнанням на глобальному рівні, а найчастіше реалізується у вигляді «локальних» – особистих – здобутків, як-от професійна самореалізація, спортивні досягнення, благодійність, досягнення на ниві хобі тощо⁵. До цього переліку слід включити і колекціонування.

Реалізація ідеї смерті і безсмертя в феномені колекціонування має подвійну природу, і, відповідно, має бути розглянута у двох розрізах: особистісному та предметному. Наявність особистісного рівня зумовлена високим ступенем інтеграції «Я» колекціонера з самою колекцією. Колекційні предмети – це дещо глибинно співвіднесене з ідентичністю колекціонера; як говорить Жан Бодрійяр, «це певна психічна оболонка, в котрій я паную, річ, яку я наповнюю своїм смислом, своєю власністю, своєю пристрастю»⁶. Відтак культивування колекції – це своєрідний акт інвестування частини свого «Я» в довговічні матеріальні предмети, які не підвладні смерті. Разом з тим, ідея смерті оприявнюється і на предметному рівні: входження до складу колекції передбачає зміну функції предмета, а, отже, його символічну смерть. Простежити втілення ідей смерті і безсмертя в колекціонуванні на обох рівнях пропонується на прикладі колекцій М. Грушевського.

Перш за все, слід зазначити, що життя історика припало на помежовий період між двома історичними формами сприйняття смерті. Кінець XIX – початок XX ст. був часом присмерку культури «прекрасних смертей» доби романтизму з притаманною їй естетикою смерті (яскравим прикладом цієї культури Оксана Забужко вважає досвід переживання Лесею Українкою смерті свого коханого Сергія Мержинського: благісний відхід у колі родини і друзів, релігійна екзальтація вмирушого, розпорядження щодо поховання і спадку тощо⁷). Разом з тим, в цей час дають про себе знати зачатки принципово відмінного явища – «перевернутої смерті», як її назвав Філіп Ар'є, коли суспільство починає боятися смерті, витісняє її з культурного обігу. Формується новий образ смерті – смерть потворна, смерть, яку потрібно приховувати⁸.

Власне, на межі цих двох формацій і складається сприйняття смерті М. Грушевським. Перший трагічний досвід переживання смерті близьких людей М. Грушевський отримав у віці 16 років, коли протягом місяця родина втратила трьох дітей. Вже тоді дали про себе знати ознаки переходу до «перевернутої смерті», коли екстремальні почуття, пов'язані з тяжкою втратою, не отримали належного вираження в соціально прийнятних формах

⁵ *Vigilant L.G., Williamson J. B. Symbolic Immortality and Social Theory: The Relevance of an Underutilized Concept // Handbook of death and dying/ Clifton D. Bryant ed. Thousand Oaks, CA. Vol.1. P. 173 – 182.*

⁶ *Бодрійяр Ж. Система вещей. – М., 2001. С. 96.*

⁷ *Забужко О. Notre damme d'Ukraine : Українка в конфлікті міфологій. К., 2007. С. 105.*

⁸ *Ар'єс Ф. Человек перед лицом смерти. С. 454 – 494.*

(траур, жалоба), а були переведені в реєстр індивідуальних внутрішніх переживань. «Ніколи не мав я відваги навіть розпитати батька чи матір в подробицях про недугу і смерть сестри і братів – змусити переживати ще раз се все і переживати самому з ними разом»⁹ – згадує М. Грушевський. Залишившись сам-на-сам зі смертю, людина, закономірно, починає усвідомлювати власну конечність, боятися її. Так, гімназист М. Грушевський занотовує в щоденнику, що найбільш пам'ятним на той час для нього був страх смерті. Той самий мотив можемо відстежити в поведінці голови родини – Сергія Федоровича. За словами М. Грушевського, батько, що був «більш життєво сильний і відпорний на гримаси долі, оплакавши одшедших, заходився утверджати життя помилюваних долею». Він організував подорож до України, щоб поновити зв'язки з рідними і близькими – закономірна реакція на страх померти. Не менш промовистим є факт того, що одним із перших заходів Сергія Федоровича була поїздка до Москви з наміром перенести туди – фактично реанімувати – друк свого слов'янського підручника. Таку поведінку можна трактувати саме як пошук способів подолання власної смерті, забезпечити своє безсмертя на символічному рівні – через матеріальні речі, які несуть на собі відбиток своєї ідентичності. У випадку С. Грушевського це підручник за його авторства.

Така модель поведінки стала своєрідним взірцем для самого М. Грушевського, коли він у 1901 р. пережив втрату батька. Досвід переживання смерті близької людини актуалізував усвідомлення вченим власної смертності, і у відповідь він почав спішити утверджувати життя. Зокрема, невдовзі після смерті Сергія Федоровича М. Грушевський зайнявся облаштуванням своєї першої власної оселі – вілли на вулиці Понінського у Львові, а також започаткував етнографічну колекцію. Від цього часу М. Грушевський став не просто цікавитися гуцульською народною культурою, а й активно збирати її предмети, купуючи їх у комісіонерів та на виставках, а також замовляючи у народних майстрів. Львівська вілла Грушевських досить скоро наповнилася найрізноманітнішими гуцульськими виробами: різьбленими підсвічниками, тарелями, скринями, топірцями тощо, які служили не просто як оздоблення будинку, а й становили об'єкт гордості історика. Предмети колекції М. Грушевського нерідко експонувалися на виставках народного мистецтва, де вони були в числі найкращих високохудожніх виробів, що засвідчувало естетичний смак їх власника, який був справжнім цінителем мистецтва.

Збіг у часі активізації колекційної діяльності М. Грушевського з втратою батька був не випадковим і у світлі сучасних колекційних студій має цілком логічне пояснення. Результати опитувань колекціонерів свідчать про те, що втрата близької людини – смерть чи то розірвання стосунків – досить часто слугує імпульсом до започаткування колекцій. Людина ніби прагне заповнити порожнечу, яка утворилася в її житті з відходом близьких, речами,

⁹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. 1988. №12. С. 118.

які не здатні помирати чи покидати. Відтак, колекція слугує потужним компенсаційним механізмом, що допомагає перебороти відчуття втрати¹⁰.

Окрім того, сам факт появи колекції в житті історика в момент екзистенційної кризи досить промовистий з огляду на природу колекціонування. Рассел Белк, зокрема, розглядаючи особисті речі людини як її «продовжене Я», вказує, що у випадку з колекцією подібне інвестування своєї самості в об'єкти предметного світу є чи не найбільш інтенсивним. Відтак, в розпорядженні колекціонера є матеріальна, а отже довготривала, невмируща сутність, яка несе на собі відбиток його «Я». Тут, власне, відкривається можливість досягнення безсмертя через колекцію. Саме тому колекціонери часто переймаються питаннями виховання спадкоємця їх справи, або передачі колекції до музею¹¹.

Висловлені Р. Белком ідеї співзвучні із засадничими ідеями т.зв. теорії опанування страху (terror management theory – ТМТ), зосереджена, головню, на людському страху перед усвідомленням своєї смертності. Вихідною точкою ТМТ є визнання за людиною її унікального положення серед інших представників тваринного царства: з одного боку, вона, як і інші тварини, наділена низкою інстинктів, вроджених біологічних механізмів, призначених для збереження і продовження життя; а з іншого – вона достатньо інтелектуально розвинена, щоб усвідомлювати невідворотність своєї кончини у майбутньому. Подібне внутрішнє протиріччя і породжує страх смерті, з яким, з точки зору прихильників ТМТ, людина бореться, головним чином, за допомогою культури. Саме світ культури створює сферу символічної реальності, цінностей та смислів, за допомогою яких людина може долати свої екзистенційні страхи¹².

Головними стратегіями опанування страху перед смертю, на думку теоретиків ТМТ, є відстоювання власного культурного світогляду і підвищення самооцінки. Цілком правдоподібно, що обидві із запропонованих стратегій пом'якшення тривоги були присутні у процесі збирання етнографічної колекції М. Грушевським. З одного боку, колекціонування є одним із засобів підвищення самооцінки людини, оскільки воно пропонує цілком ясні, зрозумілі, і що головне – досяжні цілі, які під силу конкретному колекціонеру. В такому разі зібрана колекція стає уособленням його власних зусиль, які чекають визнання і належної оцінки іншими. Досить часто колекціонери орієнтуються на майбутнє, демонструючи впевненість у тому, що їх колекція складе вагомий внесок у культурний і науковий розвиток прийдешніх поколінь, і саме на цьому «зазиранні» у майбутнє ґрунтується їх

¹⁰ Formanek R. Why they collect: collectors reveal their motivations // // Interpreting Objects & Collections / S.M. Pearce, ed. London: New York: Routledge, 1994. P. 332.

¹¹ Belk R.W. Collectors and collecting // Interpreting Objects & Collections/ S.M. Pearce, ed. – London: New York: Routledge, 1994. P. 323.

¹² Solomon S., Greenberg J., Pyszczynski T. A terror management theory of social behavior: The psychological functions of self-esteem and cultural worldviews // Advances in experimental social psychology. 1991. Vol.24. P. 93 – 159.

відчуття безсмертя. З іншого боку, тематика колекції М. Грушевського безпосередньо відсилала до української національної культури, яка в інтерпретації історика набувала самоцінності, а самим актом колекціонування визнавалася вартою збирання і збереження та прирівнювалася до великих культур світу. В такій підтримці і навіть покровительстві українській культурі можемо добачити мотив відстоювання власного культурного світогляду – прагнення забезпечити тяглість нації, і відчуваючи себе її частиною, здобути і власне продовження.

Увесь зазначений вище комплекс функцій колекції – від терапевтичної, яка допомагає справитися з втратою близької людини, до функціонування колекції як засобу досягнення символічного безсмертя – реалізується на особистісному рівні. Разом з тим, ідеї смерті та безсмертя присутні в колекціонуванні і на рівні предметів, адже почасти закладені в самій структурі цього явища. Мова йде про так звану «реконтекстуалізацію», яку зазнає предмет при входженні в колекцію. Коли предмет потрапляє до колекції, його контекст і значення змінюються; він вилучається з обігу і більше не виконує своєї функції чи не використовується людьми, для яких був створений. Натомість він поміщається в контекст серійних відношень з іншими елементами колекції та контекст співвіднесеності з особистістю колекціонера¹³. Колекційна річ – це річ, абстрагована від своєї функції, себто позбавлена суті, мертва річ. Відтак, мотив смерті присутній в кожному прояві «музейного» підходу до дійсності: будь то антикварна діяльність, музейна збірка чи приватна колекція.

Однією з визначних рис більшості європейських музеїв кінця XIX – початку XX століття була їх тотальна зосередженість на минулому, і, опосередковано, смерті. Найбільшими скарбами художніх музеїв зазвичай були роботи старих майстрів, яким у своїй цінності значно поступалися полотна сучасних художників. Археологічні, етнографічні, промислові та ін. музеї зберігали і експонували виключно предмети з минулого – предмети, які давно вийшли з ужитку, або належали вже зниклій або зникаючій культурі чи народу. Навіть природознавчі музеї, мета (цілком позачасова) яких – показати хід розвитку життя на землі, були пронизані мотивом смерті, адже містили опудала мертвих тварин, законсервовані органи чи засушені рослини.

З огляду на це, зовсім не дивними видаються досить поширені серед європейців кінця XIX – початку XX століття порівняння музею з цвинтарем чи мавзолеєм. У XIX столітті зі словом музей часто пов'язували щось громіздке, похмуре, застаріле, мертва¹⁴. Подібні порівняння не є рідкістю навіть серед сучасних дослідників, як-от Джон Елснер, який характеризує

¹³ *Stewart S.* On longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection. Baltimore: John Hopkins University Press, 1984. P. 151 – 152.

¹⁴ *Ripley D.* The Sacred Grove: Essays on Museums. Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1969. P. 38.

музей як «тип поховання, показ колись живої діяльності»¹⁵. В один ряд з цими характеристиками можна поставити і слова М. Грушевського, що дотично характеризують його сприйняття музейної діяльності: «... чи все те [духовні багатства українського народу – *Н.Ш.*] має зістатися завмерлою виморочною спадщиною, поживою антикваріїв і археологів, схоронене на полицях бібліотек, у вітринах музеїв?..»¹⁶ Очевидним є те, що до царини музеїв та діяльності антикваріїв М. Грушевський чітко відносить все, що віджило, втратило свою життєздатність та актуальність.

Безумовно, образ музею-цвинтаря не відображає усіх функцій музею та його значення, але ми не можемо заперечувати те, що музейна діяльність сприймалася тодішнім суспільством як така, що репрезентує минуле і мертвих. Як правило, вартими збирання і збереження на той час визнавалися об'єкти (не обов'язково матеріальні), які репрезентували культурні або історичні явища, що знаходилися на межі вимирання. Акцент робився саме на збирання решток зниклих або зникаючих культур та народів, які треба було законсервувати, щоб засвідчити їх існування. Однак, це сприйняття не було негативним, адже минуле не завжди є антитезою сучасності; сучасність так чи інакше заглиблена в минуле, має коріння в ньому. Так само, смерть не обов'язково стоїть в опозиції до життя; її доповненням може бути відродження та безсмертя. Екстраполюючи цю тезу на явище колекції, маємо, що річ дійсно помирає, коли вилучається з обігу; але вона отримує нове життя, нове значення в контексті колекції.

На підтвердження цієї ідеї пропонуємо звернутися до колекціонерського досвіду М. Грушевського, зокрема його археологічної колекції. Її формування було безпосередньо пов'язане з археологічними дослідженнями, які розпочав вчений майже одразу по приїзді до Львова. В історію української археології М. Грушевський увійшов як дослідник висоцької археологічної культури. Протягом 1895 – 1898 рр. вчений проводив розкопки великого похоронного поля поблизу с. Чехи (нині – Лугове) Бродівського повіту, вперше виявленого І. Шараневичем. Зусиллями двох вчених було розкопано більш ніж 370 поховань, аналіз яких дав підстави віднести їх до раніше невідомої археологічної культури – «Чехи-Висоцько», як її назвав М. Грушевський.

Попри те, що ці розкопки були першим підступом історика до практичної археології, здійснювані ним польові дослідження відзначалися високим науковим рівнем та професіоналізмом. Опублікований польовий щоденник історика засвідчує дотримання ним наукової методики розкопок: М. Грушевським докладно вивчено топографію та стратиграфію пам'яток, детально зафіксовано процес розкопок, описано та проаналізовано виявлений речовий комплекс тощо. Єдиною хибою, допущеною М. Грушевським при вивченні пам'яток висоцької культури, було помилкове датування їх як

¹⁵ *Elsner J.* A collector's model of desire : the house and museum of Sir John Soane // *The cultures of collecting* / J. Elsner, R. Cardinal eds. London: Reaktion Books. P. 155.

¹⁶ *Грушевський М.* Крашаночка // *Грушевський М.* Твори у 50 т. Т.3. С. 27.

приналежних до ранньоримського часу, тоді як пізніші дослідження датують їх фінальною фазою доби бронзи та початковою раннього залізного віку (XII – VII ст. до н.е.)¹⁷.

З цими дослідженнями пов'язане започаткування та процес комплектації археологічної збірки М. Грушевського. В розвідці «Похоронне поле в с. Чехах» історик розмістив фотографії найцікавіших знахідок, де зазначив, що речі походять переважно з його колекції. Серед представленого ілюстративного матеріалу знаходимо глиняні горщики, кубки, мисочки, чарки, а також бронзові шпильки, каблучки, браслети та шийні прикраси у вигляді спіралей¹⁸.

Вже саме походження речей, які потрапили до збірки М. Грушевського позначало їх вписаність в дискурс смертності. Причому, прив'язка речей до цього дискурсу була подвійною: по-перше, ці предмети були частиною поховального ритуалу, а значить вже їх призначення передбачало співвіднесеність зі смертю; по-друге, зібрані вченим предмети належали до вимерлої культури, і будучи джерелом для її вивчення, позначали не тільки її давнє існування, а й зникнення. Це значення було притаманне археологічним предметам-знахідкам, й було дійсним поза рамками будь-якої колекції. Однак, їх об'єднання в колекцію передбачало переосмислення і перевизначення їх смислів самим колекціонером, який накладав на них своє бачення і цінності. На жаль, сам М. Грушевський не залишив жодних дороговказів, які б допомогли виявити ці смисли і встановити ті функції, які виконувала колекція для самого історика, тому наші припущення мають тільки імовірний характер.

Перш за все, слід зазначити, що археологія була для М. Грушевського новою сферою досліджень, адже під час навчання в Київському університеті він не виявляв особливого інтересу до неї. Попри те, що ця наука не входила до кола основних наукових інтересів історика, він досить вільно орієнтувався в сучасних археологічних студіях та їх проблематиці. Володіння матеріалом історик продемонстрував у численних публікаціях на історико-археологічні теми, серед яких за підрахунками М. Бандрівського налічувалося 41 стаття та близько 30 рецензій та бібліографічних оглядів¹⁹. Археологічні дослідження широко залучалися вченим під час роботи над першим томом «Історії України-Руси» для реконструкції дописемного періоду української історії, зокрема для характеристики економічного та культурного розвитку стародавнього населення – від часів палеоліту до епохи Київської держави.

В залученні М. Грушевським археологічних джерел до історичних студій простежуються ідеї київської школи В. Антоновича, яку іноді

¹⁷ *Бандрівський М.* Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювілейної конф., присвяч. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 43 – 49

¹⁸ *Грушевський М.* Похоронне поле в с. Чехах (археологічна розвідка) // *Грушевський М.* Твори у 50 т. Т.6. С. 369 – 388.

¹⁹ *Бандрівський М.* Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського. С. 44.

називають історико-археологічною через прискіпливу увагу її представників саме до речових джерел²⁰. Саме з ім'ям В. Антоновича пов'язують становлення систематичних археологічних досліджень в Україні, а визнання за археологічними пам'ятками статусу історичних джерел відбулося не без його впливу. Сам історик чимало зусиль доклав до дослідження археології українських земель, а також виховав цілу плеяду істориків-археологів, які продовжили його справу: Д. Багалій, М. Біляшівський, В. Данилевич, М. Довнар-Запольський, І. Линниченко, В. Ляскоронський, К. Мельник-Антонович та ін. До їх числа увійшов і М. Грушевський, який своїми польовими дослідженнями – вже не в Києві, а у Львові – ніби маніфестував свою приналежність до школи В. Антоновича. Ця ідея спадковості, ймовірно, і була одним з основних прихованих мотивів колекціонування М. Грушевського, прибуття якого до Галичини ув'язувалося саме з його роллю учня визнаного історика.

Разом з тим, слід вказати на те, що археологія в оцінці самого М. Грушевського виступала як наука нейтральна, політично незаангажована. Згадати хоча б його «Автобіографію», де вчений згадує про В. Антоновича, який «все більше відсувався від історії в більш “спокійніші” як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики»²¹. Власне, в цьому сприйнятті археологічної науки як «спокійної», можливо полягав ще один мотив М. Грушевського, який, шойно прибувши до чужої країни, мусив хоч в перший час якщо не проявляти свою лояльність до пануючої тут ідеології, то принаймні демонструвати свою нейтральність. Археологія, як наука, що примикала здебільшого до вивчення доісторичного минулого, дійсно сприймалася як антитеза політиці, і певною мірою вважалася такою, що спроможна дати об'єктивне знання. Сам історик наголошував на тому, що «ми повинні лишити археології те, що вона мусить і може нам дати – історію культури певної території; нехай вона се зробить свobodно, не в'язучись історичними відомостями, а з її поступами буде видно, що можна буде з неї витягнути для передісторичної етнографії. Не мучмо її на прокрустовім ложі наших історичних відомостей, не вибираймо з неї поодиноких подробиць, які здаються нам придатними для певних історично-етнографічних комбінацій. Вона повинна передовсім слідити культурні типи й явища для них самих»²². Саме таке – об'єктивне, очищене від будь-яких політичних намулів та історичних інтерпретацій – уособлювала його археологічна колекція.

²⁰ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен, 1970. С. 43.

²¹ Грушевський М. Автобіографія (1926). Публікація Л. Винара // Український Історик. 1979. № 1-4. С. 84.

²² Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи // Грушевський М. Твори у 50 т. Т. 1. С. 108.

